

AZERBAYCAN TOPRAKLARINDA RUS – ERMENİ İŞBİRLİĞİNE KARŞI YÜKSELEN BİR SES: DİFÂİ FIRKASI

Zafer ATAR *
Kurtuluş DEMİRKOL **

Özet

XX. yüzyılın başları, Rus-Ermeni işbirliğinin hemen hemen her alanda gerçekleştiği yıllardır. Bu birliktelik, Azerbaycan'da Türklere yönelik baskı, göçe zorlama ve öldürme olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklere yönelik başlatılan bu saldırıların sonucu olarak da ortaya Difai Fırkası çıkmıştır. Gerek Ruslara gerekse Ermenilere defalarca barış ortamının sağlanması için çağrıda bulunan Difai Fırkası'nın bu çağrılarını ise karşılıksız kalmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda, fırkanın kuruluşu ve bu yöndeki faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Rusya, Ermeniler, Katliam, Difai Fırkası.

Abstract

The early years of the 20th century, are the times of Russo-Armenian collaboration in every field. This collaboration is reflected as the pressure against Turks in Azerbaijan, forcing them to emigrate and kill them off. Difai Party rose as a result of these attacks on Turks. Although Difai Party frequently negotiated for peace with both Russians and Armenians, these peace calls of Difai Party went unheeded. In our paper, we studied establishment of this party and its activities in this field.

Keywords: Azerbaijan, Russia, Armenians, Massacre, Difai Party.

Uzun yıllar Safevi, Osmanlı ve Rusya Devletleri arasında nüfuz mücadelesine sahne olan Azerbaycan toprakları, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. Zira, Safevi Hükümdarı Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesi ile birlikte Kafkasya'daki yerel güçler, bağımsız beylikler haline dönüşmüştür. Aralarında derin siyasal bölünme ve iç savaşlar olmasına rağmen bu durum, Kafkasya'nın yüzyıl kadar süren bağımsızlığının başlangıcıydı. Bu dönemde beyliklerin çoğu hanlıklar halinde şekillenmiştir (Swietochowski 1988:20). Tertip ve düzen bakımından mahallelere ayrılan her bir hanlık belirli araziye sahip küçük feodal devlet karakteri taşıyordu. Hatta her hanlığın merkezi devlet yönetimi, idari sistemi

* Dr., Celal Bayar Üniversitesi, atarzafer@hotmail.com.

**Dr., Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, kdemirkol@gyte.edu.tr.

ve ordusu bulunuyordu (Umudoğlu 2000:57)¹. Bu bağlamda kuzeyde Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahçıvan Taliş ve Erivan; güneyde ise Tebriz, Urmi, Erdebil, Hoy ve Maka hanlıkları Rus işgaline maruz kalmıştır (Swietochowski 1988:20). Rusya'nın Kafkasya'da bulunan Türk Hanlıklarını işgal etmeye başlamasıyla birlikte, Azerbaycan toprakları için Ermeni Meselesi başlamıştır diyebiliriz. Ancak, Rusların kadim Azerbaycan topraklarına Ermenileri yerleştirme politikalarına karşılık yine de her iki halk arasında büyük sorunlar yaşanmamıştır.

Buna karşılık, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra, Osmanlı coğrafyasında başlayan Ermeni terör hareketleri, kısa sürede Kafkasya'yı da etkisi altına almıştır. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen ihtilal ise tüm bu sürece gerekli zemini hazırlamıştır.

Difâi Fırkası'nı Ortaya Çıkaran Sebepler

1904 yılında patlak veren Japon-Rus savaşı, 1905 Rus İhtilalini² hazırlayan en önemli etkenlerden biri olmuştur. Rusya'nın Uzakdođu'daki yayılmacı politikasından endişelenen Japonya, Rusya'yı engellemek üzere harekete geçmiş ve Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Bu suretle başlayan Japon-Rus savaşında, Rusya'nın arka arkaya yenilgilere uğraması ve ağır kayıplar vermesinin (Kurat 1999:382-383; Devlet 1999:86; Aslan 2000:28) yankıları kısa sürede cephe gerisinde etkisini göstermiştir. Zira ülke kısa süre içerisinde kaos ortamına sürüklenmiş ve büyük şehirlerde halk hareketlerinin başlamasına sebebiyet vermiştir. Nitekim 11 Aralık 1904'de Batum'da yaşanan olaylarda birçok insan hayatını kaybetmiştir³. Hemen arkasından Bakü petrol alanlarında çalışan on binlerce insanın işten çıkarılması sebebiyle başlayan olaylarda başta Şuşa emniyet müdürü Sakaroff olmak üzere çok sayıda insan ölmüştür⁴. Durumu kontrol altına alamayan Rus hükümeti, Bakü, ve Tiflis ve Batum'da sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmıştır (BOA; Y.A.HUS. 485/88; 489/34; 496/51).

Rus hükümeti, arka arkaya sıkıyönetim ilan ederek ülkede yaşanan grev ve mitinglerin dışında, hâkimiyeti altındaki milletlerden de kendisine yönelebilecek tehditlerin önüne geçmek maksadını taşımaktaydı. Zira bu dönemde Türk, Gürcü ve Ermeni halkları, Rusya'nın içinde bulunduğu kaos ortamından da yararlanarak, bağımsız ve müstakil birer devlet olma arzundaydılar. Bu süreçte Ermeniler lehine iki gelişme yaşanmıştır. Bunlardan birincisi, Rus Hükümeti tarafından bölgeye Genel Vali olarak atanan Daşkov'un Ermeni yanlısı bir tutum izlemiş olmasıdır. İkincisi ise, 1905

¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ali Çakmak, *Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)*, G.Ü. S.B.E., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

² İhtilal hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kezban ACAR, "1905 Rus Devrimin Genel Bir Değerlendirmesi", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (Ayrı Basım), Cilt 13, Sayı 24, İstanbul 2008.

³ "Fatal Riot at Batum", *The New York Times*, 12 Aralık 1904.

⁴ "Big Strike in the Caucasus", *The New York Times*, 29 Aralık 1904.

yılında gerçekleşen ihtilalin ortaya çıkardığı otorite boşluğunun devlete zarar vermesinden endişelenen Rus hükümetinin, bölgede bir kaos ortamı oluşturmak istemiş olmasıdır. Nihayetinde bu iki hususun, Ermeniler için gerekli zemini hazırladığını ifade edebiliriz.

Nitekim Rus İhtilali'nin hemen akabinde, Ermenilerin Rusya'nın meşguliyetinden yararlanarak Kafkasya'da bir ihtilal gerçekleştirecekleri istihbaratı alınmıştır (BOA;Y.A.HUS. 475/58; BOA; İ.HUS.118/1322-R-127). Osmanlı makamlarına Alman sefaretince bildirilen bu istihbarattan sonra hükümet, sınırlarda gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamıştır (BOA; A.MKT. MHM.548/35). Ermenilerin, Rusya'daki karışıklıkları fırsat bilerek Rusya ve İran üzerinden Osmanlı sınırlarına tecavüze başlamış olması (BOA; A.MKT. MHM.549/14), Almanlar tarafından verilen bilgiyi doğrular niteliktedir. Buna karşılık Osmanlı hükümeti ise, sınırlardaki asker sayısının artırılması ve askerlere gerekli cephanenin sağlanması gibi tedbirleri almak zorunda kalmıştır (BOA; Y.PRK.ASK. 229/35).

Diğer taraftan Kafkasya'da ise durum hiç de iç açıcı değildi. Uzun süreden beri aradığı fırsatı yakalayan Ermeniler kısa sürede neredeyse tüm Kafkasya'da Türklere karşı saldırıya geçmiştir. Osmanlı makamlarına gelen haberlerde, Revan (BOA;Y.A.HUS. 500/6) ile Tiflis'e bağlı köylerdeki Müslüman ahaliye yönelik Ermenilerin saldırıda buldukları ve birçok insanın katledildiği (BOA;Y.A.HUS. 500/52), yine saldırılarda Türklerin yaşadığı 19 köyün yakıldığı (BOA; BEO. 2757/206702) bilgisi ulaştırılmıştır. Kısa sürede tüm bölgeye yayılan Ermeni saldırılarına, Türkler de karşılık vermeye başlamıştır. 1905 Nisan'ında yaşanan çatışmalarda her iki taraftan da yüzlerce kişinin hayatını kaybettiği, yaklaşık iki bin kişinin kaybolduğu ve Rus diplomatların araya girmesiyle kanlı çatışmaların sona erdiği⁵ basına yansımıştır. Geçici bir süreliğine kesilen çatışmalar Ermenilerin yeniden saldırıya geçmesiyle dalga dalga bütün Azerbaycan topraklarına yayılmıştır.

New York Times gazetesine yansıyan bir başka haberde ise *25000 Türk ve Ermeni'nin yaşadığı Şuşa'da büyük rahatsızlık var. Dünkü olaylarda 85 Türk, 11 Kazak asker ve 10 Ermeni hayatını kaybetti. Rus askerleri ve Ermeniler, Türklere karşı birlikte hareket ediyorlar. Kafkasya Genel Valisi olayları bastırmak üzere Bakü'de bulunan 2 tabur askeri Şuşa'ya gönderirken, Tiflis'ten de 3 bölük atlı asker ile 1 tabur askeri bölgeye sevk etmiştir*⁶ denilmektedir. Haberdan anlaşılacağı üzere Türklere karşı gerçekleştirilen Ermeni saldırılarında, Rus askerleri de Ermeniler ile birlikte hareket etmektedirler. Olaylar bu şekilde sürerken gazetenin iki gün sonraki haberinde *Güneydoğu Kafkasya'nın tamamı Türklerin yarattığı terörün etkisindedir. Bakü, Elizavetpol ve Şuşa'da çatışmalar devam etmektedir. Resmi kayıtlara göre 200'den fazla ev yok edildi*⁷ denilmesi dikkat çekicidir. Daha iki gün önceki hadise-

⁵ "Truth About the Baku Massacres", *The New York Times*, 10 Nisan 1905.

⁶ "Fierce Fighting in Shusa", *The New York Times*, 4 Eylül 1905.

⁷ *The New York Times*, 6 Eylül 1905.

lerde 85 Türkün öldüğü ve Rus-Ermeni işbirliğinden bahsedilen haberin tam aksine, şimdi olayları Türklerin çıkardığı yönünde haber yapılması oldukça çelişkili bir durum arz etmektedir. Zira bölgeden Osmanlı Devleti'ne gelen, Ermenilerin Şuşa'da Türklere saldırdıkları (BOA;Y.A.HUS. 494/ 36) ve Gence'de yine Türklere saldırarak evlerini yağmaladıkları (BOA;A. MKT. MHM.550/7) yönündeki bilgiler olayların kimler tarafından çıkarıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bunun dışında Tiflis'de de aynı şekilde Ermenilerin Türklere saldırılarda buldukları ve bu saldırılara Rus askerlerinin de iştirak ettiği (BOA;Y.A.HUS.497/23) yönündeki bilgiler durumun vahametini yeterince ortaya koymaktadır.

Çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde, taraflar arasında zaman zaman barış görüşmelerinin yapıldığını görmekteyiz. Nitekim 24 Eylül 1905'de gerçekleşen görüşmeler neticesinde, Türkler ile Ermeniler arasında bir ön anlaşma yani saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır⁸. Ancak taraflar arasındaki bu anlaşmaların kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır. Zira, her ne kadar saldırmazlık anlaşması imzalanmış olsa da, bu anlaşmaları hiçe sayan Ermeniler, stratejik olarak ellerinde bulunması gereken bölgelere saldırarak, işgal etmekten kaçınmamışlardır. Gerekli gördükleri her yeri Rusların desteği ile işgal eden Ermenilere karşı zaman zaman Türkler de saldırılarda bulunarak, işgal edilen topraklarını geri almaya çalışmışlardır.

1906 yılının yaz aylarında, daha önce imzalanmış olan anlaşma şartlarına riayet etmeyen Ermeniler, Müslüman ahaliyi topraklarından uzaklaştırmaya yönelik faaliyetlerine tekrar hız vermişlerdir. Bu bağlamda ilk önce Şuşa'da başlayan saldırılar, kısa süre içerisinde tüm bölgeye yayılmıştır. New York Times gazetesinin 31 Temmuz 1906 tarihli sayısında⁹ *"Türkler, Ermeniler ve Ruslar arasında daha önce sağlanan barış ortamı yerini, dün yaşanan olaylar neticesinde eskisinden daha kanlı çatışmalara bıraktı. Türkler, Ermenilerin işgal ettiği Askeran bölgesini tekrar geri almak için saldırdılar, ancak Ermeni savunma hattını geçemediler. Çatışmalardan dolayı Ağdam ile Şuşa arasında 5 gündür iletişim sağlanamıyor. Geçtiğimiz yıl Ermeni saldırıları karşısında Türkleri koruduğunu iddia eden Ruslar, bu yıl Müslümanlara yoğun baskı uyguluyorlar"* haberi yayınlanmıştır. Gerek bu haber gerekse daha önceki haber ve bilgilerden açıkça görülmektedir ki, Ruslar ile Ermeniler birçok kez birlikte hareket ederek, Müslüman-Türk ahaliye saldırmışlardır.

Türkler ile Ermeniler arasında cereyan eden olaylarda her bakımdan Ermeniler daha avantajlı bir durumdaydı. Birçok Ermeni zaten Rus ordusunda görev yapmaktaydı, ayrıca çoğu zaman Ermeni çeteleri Rus ordusuna katılarak resmi hüviyet kazanıyorlardı. Bunun dışında zaten uzun yıllardan beri teşkilatlanmış olan Ermenilerin, Taşnak, Hınçak vs. gibi örgütleri mevcuttu. Bu eksikliğin geç de olsa farkına varan Müslümanlar, özellikle Ermeni

⁸ "Tatar - Armenian Peace", *The New York Times*, 25 Eylül 1905.

⁹ "Fierce War in Caucasus", *The New York Times*, 31 Temmuz 1906.

Taşnak örgütünün kendilerine karşı giriştiği planlı ve programlı saldırılar karşısında teşkilatlanmaları gerektiğinin farkına varmışlardır. Bu noktadan hareketle teşkilatlanma faaliyetlerine başlayan Türkler, ilk siyasi teşkilatlarını Şubat 1905'de "Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi" adıyla, ikincisini ise aynı yılın yaz aylarında "Gayret" adı altında kurmuşlardır. Daha sonra ise Türk Adem-i Merkezîyet Partisi kurulmuştur (Attar 2008;184)¹⁰. Bu üç siyasi teşkilatın da Gence'de kurulmuş olması ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bu yönüyle Gence, Azerbaycan milli hareketinin merkezi durumuna gelmiştir diyebiliriz. Ancak bu teşkilatların hiç biri kurulacak olan Difai Fırkası kadar, Ermeni saldırılarına sert tepki göstermemiş ve Rusya'yı doğrudan hedef almamıştır.

Difâi Fırkası'nın Kuruluşu

1905 yılının ortalarında Ermeni tehditlerine karşı, merkezi Gence (BOA;Y.A.HUS. 509/55)¹¹ olmak üzere kurulan parti, çok kısa bir sürede kendine büyük miktarda taraftar toplamıştır. Partinin oluşumunda tüm Kafkasya Müslümanları katkıda bulunmuşlardır. Kendi aralarında çeşitli mezheplere ayrılan Müslümanları, Difâi Fırkası tek bir çatı altında toplamış ve üyeleri arasında kardeşlik akdi tesis etmiştir (BOA;Y.A.HUS. 509/55). Fırka, çok kısa bir zamanda Bakü, Gazne, Nahçıvan, Karabağ (Öke 2000;160; Attar 2005; 61), Erivan, Nuha, Tiflis, Şuşa (BOA;Y.A.HUS. 509/55), Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter ve Kars'ta (Attar 2008;185) şubeler açmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun önderliğinde kurulan fırkayı esas itibariyle halkın orta sınıfı oluşturmaktaydı. Bununla birlikte Azerbaycan'daki dini önderler, iş adamları, ahalinin ileri gelenleri ve nüfuzlu kişiler de Difâi Fırkası'nın teşkilatlarında faal olarak görev almaktaydılar¹². Alekber Bey Refibeyli, Hasan Ağaoğlu, Mehmet Hasan Hacinski, Karabey Karabeyov, İsa Bey Aşurbeyli, Hasmahmetli Ali Ekber, Ali Asker kardeşler, Nesip Bey, Şafi Rüstembekov ve İsmail

¹⁰ Burada ifade etmemiz gereken bir diğer siyasi organizasyon ise Himmet Partisi'dir. Resmen 1904 yılında kurulmuş olmakla birlikte, kuruluş tarihi kimi kaynaklarda 1901 yılına kadar indirilmektedir. Bakü merkezli kurulan partinin, Kafkasya Türklerinin Ermenilere karşı yürüttükleri mücadele ve bağımsızlık hareketlerine fazla katkısı olduğunu söyleyemeyiz.

¹¹ Belgede partinin merkezi Gence olarak ifade edilmektedir. Ancak Süleyman Eliyarlı "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri" başlıklı makalesinde; Difâi Fırkasının Ermeni tecavüzüne karşı milli savunma zaruriyetinden kaynaklandığını söylemekle birlikte partinin merkezi olarak Bakü'yü işaret etmektedir. Bkz. Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", *Yeni Forum Dergisi*, Aralık 1991, s. 39 ; Aynı şekilde Mirza Bala'da partinin Bakü'de kurulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mirza Bala, "Rusya İhtilalinde Türkler", *Dergi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Münih 1957, s. 7; Aygün Attar ise konuya ilişkin "partinin kuruluş yerinin Bakü mü, yoksa Gence mi olduğu konusunda öteden beri bir belirsizlik bulunmaktadır. Kuruluşunun hemen ardından Bakü'de yayımlanan gazetelerde hakkında bilgilerin yer alması ve hatta *İrşad* gazetesinde programını yayımlanması partinin Bakü'de kurulduğu savını güçlendirmektedir. Muhtemelen partinin kurulduğu sırada Gence ve Bakü'de aynı anda örgütlenmesi bu tartışmalara yol açmıştır" demektedir. Bkz. Attar 2008: 185.

¹²Difâi - mübarizler partiyası, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)

Ziyadhanov gibi isimler partinin kurucuları arasında yer almışlardır (Keykurun 1960:17; Swietochowski 1988:20; Sünbül 1990:19).

Ahmet Ağaoğlu ve dava arkadaşlarının gayretleriyle kurulan Difâi Fırkası, Türkleri, Gürcüleri ve çatışma halinde bulunmalarına rağmen Ermenileri, Rusya'ya karşı birlikte mücadeleye çağıran bildirimlerle, Kafkasya'da birlik tohumunun temelini atmaya gayret sarf etmiştir (Swietochowski 1988:73). Bununla birlikte fırka, özellikle halkın bilinçlendirilmesine yönelik çalışmalara ağırlık vermeye gayret etmiştir. Nitekim fırka üyeleri halka dönük eğitim çalışmaları yapmış, ayrıca hazırladıkları broşürlerle de (Attar 2008:187) halkın siyasal ve toplumsal gelişmelere karşı daha duyarlı olmalarını sağlamıştır. Difâi Fırkası'nın, Bakü, Gazne, Nahçıvan, Karabağ vs. yerlerdeki şubelerinin yoğun faaliyetlerinden rahatsız olan Taşnak örgütünün mensupları bu dönemde "Difâi"ye karşı saldırılarını yoğunlaştırmışlardır (Attar 2005:61). Ayrıca Çarlık yönetimi de hazırlamış olduğu raporlarda, fırkanın halka dönük bu çalışmalarından büyük rahatsızlık duyduğunu, fırkanın ortaya çıktığı kısa sürede halk arasında geniş itibar kazandığı ve toplumu komiteler halinde örgütlemesinin kaygı verici bir durum olduğunu dile getirmiştir (Attar 2008:187).

Fırka'nın en nüfuzlu ve faal şubelerinden biri, teşkilatın kurulduğu yer olan Gence şubesiydi. Difâi Fırkası'nın Gence'de bulunan şubesinin başkanlığını halk tarafından şahsına büyük hürmet gösterilen Molla Mehmet Pişnammazade yürütmekteydi¹³. Mahmud İsmayıl "Azerbaycan Tarihi" adlı eserinde Difâi Fırkası'nın kuruluşu ve partinin Karabağ şubesiyle ilgili olarak (İsmayıl 1997:280) "*Difâi'nin şubeleri ahalî arasında geniş bir şöhrete malik idi. Çar memurları özlerinin ali reislerinin nazarına çatdırırlar ki, bu partiyanın mevcut olduğu müddet arzında yerli ahalinin içtimai işlere merakı hayli artmışdır, indi ahalî hükümet idarelerinden çok bu partiyanın komitelerine müracaat etdi. Partiyanın en iri şubesi Garabağ Birlik Meclisi idi. Onun faaliyetini bütün Karabağ-Yelizavetpol guberniyasının Cevanşir - Garyağın ve Şuşa kazalarını ehata edirdi. Onun sadrı Kerim Bey Mehmandarov idi*" demektedir. Kerim Bey Mehmandarov'un yardımcılığını ise Cihangirhan Nurbeyov üstlenmişti¹⁴. Naki Keykurun da hatıralarında Difâi Fırka'nın kuruluşu ile ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir (Keykurun 1998:35);

"Millî Azerbaycan işleri ile meşgul olan Ahmed Ağaoğlu Gence'ye gelmişti. O vakit gizli teşkilatımız ilhamını memleketin ileri gelen milletperverlerinden alıyordu. Onların başında Aliekber Bey, iki kardeş Hasmammedli, Yusufbeyli Nesib Bey, doktor Hasan Ağaoğlu bulunuyordu. Bu büyüklerimiz Ahmed Ağaoğlu'nu akşam yemeğine davet edip, bir hayli sohbet ettiler. Azerbaycan halkının geleceğinin karanlık olduğu ve karşılarında bulunan Rusların, Ermenilerin eli ile her türlü fenalığı edebilecekleri için halkı birleştirmek, Rus idar-

¹³ Difâi - mübarizlər partiyası, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)

¹⁴ Difâi - mübarizlər partiyası, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)

resi ile mücadele edebilmek için gizli bir teşkilat kurmaya ve bu teşkilata Difâi adını vermeye karar verdiler”.

Yusuf Akçura ise, Ahmed Ağaoğlu'nun tercüme-i halinden bahseden makalesinde şunları yazmıştır (Mehmetzade 1999:33)¹⁵; *“Ermeniler, 1904 senesi nihayetlerine doğru, Türkler aleyhine bariz bir husumet vaziyeti aldılar ve Ermenilerle Türkler arasında fiilî mücadele başladı. Ermeniler muntazam milli teşkilata malik olduktan başka, esbabı siyasiyeden, iştiraki diniden ve Rus idari mekanizmasında birçok Ermeni yerleşmiş olmasından nâşi, çar hükümetinin muavenetine mazhar bulunuyorlardı. Türklerin Ermenilerle çarpışabilmeleri için, teşkilata ihtiyaçları aşikâr idi. Bu ihtiyacı temin için, Ağaoğlu Ahmed Bey 1905 senesinde Bakü'de “Fedâi” namıyla hafî bir cemiyet teşkiline muvaffak olmuştur. “Fedâi” cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı irtikâb etmekte oldukları mezalimi, fiilî mukavemetlerle bir derece durdurabilmiştir”.*

Yusuf Akçura'nın burada bahsettiği “Fedâi” fırkasının “Difâi” Fırkası olduğu bilinmektedir.

Difâi Fırkası'nın Faaliyetleri

Difâi'nin kurulmasıyla birlikte Gence, Azerbaycan ulusal hareketinin merkezi olmuştur. Partinin önde gelen isimleri cemaat çatışmalarını yumuşatmaya çalışıyorlardı. Ağaoğlu, her fırsatta Türklerin ve Ermenilerin, Ruslar bölgeye hakim olmadan önce yüzyıllar boyunca barış içinde yaşadıklarını vurgulamış ve bu iki halk arasındaki çatışmaların, Rusların uyguladıkları politikanın neticesi olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Nitekim Gence Camiinde halka hitaben konuşmalar yapan Ağaoğlu “hayvanlar dahi kendi cinsinden olanı yok etmez” diyerek halkı teskin etmeye çalışıyordu. Benzer ifadeler Ziyadhanov'un “Tatar-Ermeni Savaşı” üzerine Duma'daki bildirisinde de yer almıştır. Zira, Ziyadhanov bildirisinde şu cümlelere yer vermiştir (Swietochowski 1988: 72);

“Biz Müslümanlara, siz Ermenilerin iktisaden kölesi oldunuz, silahlaniyor ve kendi devletlerini kurmayı planlıyorlar, bir gün sizi ortadan kaldıracaklar dediler. Ermenilere de, Pan – İslamizmin Müslüman cemaatinin tüm katmanlarında kök saldığı ve bir gün Müslümanların onları katledeceği söylendi. Bu kışkırtma yöntemi idi. Bakü'de olaylar başlayınca, yönetim elde yeterli asker olmadığı, çatışma doğacağına önceden düşünülmediği gibi mazeretler bulmaya çalıştı. Daha sonra çatışmaların milli düşmanlık temelinde ortaya çıktığı söylendi. Şunu belirtmeliyim ki, biz Müslümanlarla Ermeniler arasında hiçbir düşmanlık yoktur. İyi komşular olarak yaşıyor ve birbirimizi seviyor-

¹⁵ Mirza Bala Mehmetzade'nin Milli Azerbaycan Hareketi adlı bu eseri ilk defa 1938 yılında Berlin'de basılmıştır. Ancak eserin Azerbaycan'a sokulması yasaklanmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2 84-81-8. (12.09.1938); Yine aynı yıl içerisinde Azerbaycan Şimal Kafkas Cumhuriyeti Millet Fırkasının Berlin'de yayınladığı bildirimlerinde yurda sokulması yasaklanmıştır. BCA. 30.18.1.2 85-95-20. (15.11.1938).

duk. Geçmişte silahlı hiçbir çatışma olmamıştır. Öldürme olayları mevcutsa bunlar istisnaidir ve büyük oranda değildir”.

Difâi Fırkası kuruluş amacını, 1905 yılı sonlarına doğru ilan ettiği beyannamede şöyle açıklamaktadır (Mehmetzade 1999:34);

“Müteşekkil bir askeri kuvveye malik, aynı zamanda yeni silahlarla, hatta toplarla mücehhez ”Taşnak” fırkası, bir taraftan silah gücü ile bütün Ermenileri, diğer taraftan Kafkasya Hükümetini kendisine tabii edip, en umde maksadı takip eder; o da Kafkasya dahilinde olan bütün Müslümanları kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgal etmektir. Ermenilerin bu maksatlarına nail olduktan sonra, fikirleri Kafkasya’da Ermeni halkı için milli, müstakil bir idare yaratmaktır. Firkamızın başlıca maksadı; ayrı ayrı Kafkas halkları arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Her gâh ”Taşnak” fırkası namus ve samimiyetle öz hareket ve faaliyetlerinin hakiki programını aşikar söylerse ve eğer bu program ayrı ayrı Kafkas milletlerinin hürriyet ve istiklallerine tecavüz edecekleri maddeleri havi değilse, o zaman biz öz birlik elimizi hem işe ona uzatmağa hazırık. Bilakis o Karabağ’da olduğu gibi, Müslümanların üstüne hain ve gaddarcasına hücumlarında devam ederse bizden layıkı cevabını alır ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı bir sahne haline düşer. Taşnak Fırkası emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabazarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzerenlik kurmasına yol vermerik”.

Parti, birkaç ay sonra da yani 1906 yılının ortalarında da her yerde yayınladığı bildirimlerle “Umummüslüman Kafkas Komitesi”ni oluşturduğunu ilan etmiş ve ahaliyi içinde buldukları kötü durumdan, katliamlardan ve cehaletten kurtulmaları için birlik olmaya çağırmıştır. Beyannamelerde insanları bilinçlendirmek ve parti saflarına insan kazandırma amacının da güdüldüğü görülmektedir¹⁶.

Türk-Ermeni çatışmalarının en yoğun olarak yaşandığı bu dönemde Difâi Fırkası, gizlice bildirimler bastırıp, dağıtıyor ve bu bildirimlerde Türk-Ermeni çatışmalarından Rusya’nın sorumlu olduğunu dile getiriyordu. Ayrıca aynı bildirimlerde Ermeniler de, Türklere karşı herhangi bir saldırıda bulunmamaları yönünde uyarılıyor, aksi takdirde yapılan saldırının aynı şekilde cevaplandırılacağı ikazında bulunuluyordu¹⁷.

Difâi Fırkası uyarılarını dikkate almayanları da cezalandırmaktan geri kalmamıştır. Nitekim bu duruma örnek olarak, Türk-Ermeni çatışmalarını

¹⁶ Difâi - mübarizler partiyası, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)

¹⁷Bu bildirimler hem Rusça hem de Osmanlıca olarak yayınlanmaktaydı. Örnek olarak ekte sunduğumuz bildiride “Nahçıvan pazarını yakdıran ve Cehrekendi’ni dağıtıdırup harabe koyan... Nahçıvan.... millet-i kahramanın iki dâne güllesine hedef olup bu günlerde Difâ’î Fırkası kat’ ettiği cezâsına çatdı. Hemçünün bir millete tarafdâr olup öbürü millete zulm ve sitem eden Guloşçapof Engil ve bunların zulümkâr kumpanyası gibi hükümet memurları ki insafı vicdâni, adaleti ve musâvâtı bî’l-merre terk edüp avâm-ı milletin kanını sorurlar beyle bed-meslek hakimler de bir bir fırka tarafından öz cezalarına çatacaklar” denilmek suretiyle Ermenilere ve Ermeni yanlısı bir tutum sergileyen Rus Hükümetinin memurlarına gözdağı verilmek isteniyordu. BOA; Y.A.HUS. 509-55.

önlemek üzere bölgeye gönderilen Rus Generali Goloşapov'un Ermeni saldırılarını desteklemesi neticesinde öldürülmesi ile Tiflis şehrinde Lunyakin'in, Şuşa şehrinde vali müşaviri Kiresçinski'nin, polis komiseri Bannikov'un, provokatör olarak kabul edilen Ermeni Vasili ve Difâi Fırkası hakkında Ruslara ve Ermenilere bilgi vererek, onlarla işbirliği yapan Molla Hedi'nin Gence'de, Difâi Fırkası'nın kararı ile öldürülmelerini (Keykurun 1998:39)¹⁸ verebiliriz. Bunlardan General Goloşapov, Türk-Ermeni çatışmalarının yoğunlaştığı bir dönemde bu çatışmaları önlemek üzere bölgeye gönderilmişti. Ancak Goloşapov ve maiyetinde bulunan Kleşinski ve Kazarov'un da desteğini alan Ermeniler, Rus birlikleriyle işbirliği yaparak Şuşa'da Müslüman ahalden yüzlerce kişiyi katletmişlerdir. Bunun üzerine General Goloşapov'u ortadan kaldırma kararı alan Difâi Fırkası, Tiflis'e Bilal isimli birini göndermiş ve iki gün sonra da Goloşapov sokak ortasında öldürülmüştür. Aynı şekilde Ermenilerle işbirliği içerisinde olan vali müşaviri Kiresçinski de Difâi Fırkası'nın ilk kurbanlarından olmuştur (Keykurun 1998:35). Kiresçinski öldürüldükten hemen sonra tüm şehrin duvarlarına Difâi Fırkası'nın ilanları asılmıştır. Bu hadiselerden sonra Rus idareciler korku içerisinde, her adımlarını ölçerek atıyorlardı. Diğer taraftan da Difâi Fırkası'nın kimler tarafından idare edildiğini bulmaya çalışıyorlardı. Ancak çalışmalardan herhangi bir sonuç alamıyorlardı (Keykurun 1998:35).

Azerbaycan İlimler Akademisinin yayınladığı "Azerbaycan Tarihi" adlı eserde Difâi Fırkası'nın kuruluşu ve faaliyetlerine dair şu bilgiler yer almaktadır (Çay 1990:3); *"1905 yılı payızında Azerbaycan'ın Şuşa, Karyagin, Cevanşir ve başka kazalarında tacirden, kolçomaklardan, burjuva - mülkedâr ziyahılardan ve kısmen de beylerden ibaret mürteci Difâi adlı teşkilat meydana çıktı. Müslümanları, Taşnakların baskısından müdafaa etmek perdesi altında çıkış eden bu teşkilat, milletler arasında tokuşmaları kızıştırmakta iştirak ederdi. Onun faaliyetindeki metodlarından biri, ferdi terör idi. Bazı halde Difâi'nin uzuvları Taşnaklara kömek etmekle taksirlendirilen memurlara karşı terör tatbik edirdiler"*.

Burada da ifade edildiği üzere asıl gayesi Taşnakların faaliyetleri karşısında Müslüman ahaliyi savunmak olan Difâi Fırkası, artan Ermeni saldırılarına göz yuman ve onlarla işbirliği yapan Rus Hükümetinin memurlarını da hedef almıştır.

Difâi Fırkası, Ermenilerle sürdürmekte olduğu mücadeleyi ve kendi varlığını üyelerinden aldığı aidatlarla sürdürmekteydi. Üyelerden toplanan paralarla firkanın silahlı kuvvetlerine silah ve mühimmat temin edilmekteydi. Ekseriyetle Dağıstan ahalisinden oluşan firkanın silahlı kuvvetlerinde görev alan askerlere de aylık 25 ile 40 ruble arasında değişen miktarda maaş verilmekteydi (BOA; Y.A.HUS.509/55). Fırka, İslami kurumlara ait emlakın idaresi, bugüne kadar işlediği arazinin yalnız gelirinden yararlanan

¹⁸ Zakir Murad, "Gence Difâi Fırkasının Teşkili ve Faaliyetleri", [http://bizimasr.mediz-az.com/axiv. \(22.07.2007\)](http://bizimasr.mediz-az.com/axiv. (22.07.2007))

Müslüman köylülere arazi ile ilgili olarak her türlü tasarruf hakkının verilmesi, isteyenlerin bu arazileri satarak Osmanlı Devleti'ne göç edebilmeleri, Kafkasya Hristiyanlarına tanınan medeni, iktisadi ve siyasi hakların Müslümanlara tanınması hususlarını gerçekleştirmek ve bu meyanda Müslümanların haklarını ihlal edecek olanlara karşı taarruz ve savunmaya dayalı bir birlik vücuda getirmek istemekteydi (BOA; Y.A.HUS.509/55). Bütün gücünü Azerbaycan'ın düşmanlarına karşı yönelten Difâi Fırkası, 1909 yılının ortalarına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Difâi'nin faaliyetlerinden çekinmeye başlayan Rus Hükümeti, Azerbaycan Türklerine karşı olan tutumunu değiştirmiş ve daha ılımlı bir politika izlemeye başlamıştır (Keykurun 1998:37).

Burada üzerinde durmamız gereken hususlardan bir diğeri de, Ahmet Ağaoğlu'nun 1908 yılında Azerbaycan'ı terk ederek Türkiye'ye gelmesidir. Zaman zaman farklı şekillerde yorumlanan bu geçici ayrılığın asıl nedeni Rus hükümetinin Ağaoğlu ve partinin diğer önde gelen isimleri üzerinde kurduğu baskıdan kaynaklanmaktadır. Zira Elizavetpol gubernatörünün defterinde 14 Mart 1908 tarihiyle kayıtlı olan şu cümleler dikkat çekicidir; *Difâi fırkasının tamamıyla mahvedilmesi amacıyla, fırkanın Bakü'de bulunan merkez komitesinin başkanı Ahmet Ağaoğlu olmak üzere tüm yöneticileri Zakaşkasya'dan derhal çıkarılmalıdır.* Çok kısa bir süre sonra da bu görüş doğrultusunda harekete geçen hükümet yetkilileri, 22 - 23 Mart 1908 tarihlerinde Difâi Fırkası'nın Şuşa şubesinde görevli tüm yöneticileri yakalayıp hapse atılmıştır. Yaşanan hadiseler Ahmet Ağaoğlu ve arkadaşlarının üzerindeki baskıyı yeterince gözler önüne sermektedir. Nitekim Ağaoğlu da yakalanarak hapse atılacağına farkına varmıştı ki, Rus Hükümeti'nin eline geçmemek amacıyla Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmıştır¹⁹.

Kısa sürede teşkilatlanan fırkanın bir de mührü bulunmaktaydı. Zaman zaman uyarı amaçlı yayınladığı beyannamelerde ve gerçekleştirdiği eylemlerden sonra sokaklara asılan bildirimlerin altına bu mühür basılmaktaydı. Kimde olduğu fırkanın önde gelen isimleri tarafından dahi bilinmeyen mühründe, birbirinin üzerine çaprazlanan iki kılıcın üstünde hilal ve altı köşeli yıldız yer almaktadır²⁰. Mühre ilişkin Naki Keykurun hatıratında, "Difâi Fırkası faaliyetlerini durdurduktan sonra partinin mührünü korumak Mirza Muhammed adlı bir şahısa verilmişti ve ona bu mühür kaybetme, bu mühür müstakil ve bağımsız Azerbaycan Devleti'nin müzelerinde sergilenenecektir"²¹ denildiğinden bahsetmektedir. Ancak ne yazık ki, 1909 yılında Mirza Muhammed'in evini arayan Rus Milli Cemiyeti üyeleri tarafından ele geçirilen Difâi Fırkası'nın mührü, Naki Keykurun'un Rus Milli Emniyet müfettişi ile yaptığı görüşmelerden sonra muhafaza edildiği kasadan alınarak bir başka

¹⁹ *Difâi - mübarizlər partiyası*, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)

²⁰ Ekte sunduğumuz Difâi Fırkasına ait bildirimlerin altında fırkanın mührü yer almaktadır. Rus idaresi Difâi Fırkası'nın mührünü ele geçirebilmek için 50.000 altın rublelik ödül vaadinde bulunmuştur. Bkz. Keykurun 1998: 36.

²¹ *Difâi - mübarizlər partiyası*, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)

mühürle değiştirilmiş ve asıl mühür Rusların eline geçmemesi için yakılmıştır (Keykurun 1998:37-39).

Sonuç

Türk-Ermeni çatışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan Difâi Fırkası, öncelikle Rusya'ya karşı tavır alarak, Şeyh Şamil'in zamanından beri herhangi bir düzenli direniş gösterilmeyen bölgedeki uzun süren Çarlık idaresine karşı suskunluğu yıkmıştır (Swietochowski 1988:73; Sünbül 1990:20). Azerbaycan Milli Hareketinin ilk nüvesini teşkil eden Difâi Fırkası, Rusya'nın siyasi baskısının şiddetlenmesi üzerine 1908 yılında Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'ye gelmesiyle, bir nevi faaliyetlerini askıya almış ve yahut daha gizli bir şekilde yürütmüştür denilebilir. Nitekim bazı kaynaklarda fırkanın faaliyetlerine son verdiği ve teşkilat kadrosunun dağıldığı ya da sonradan kurulan Musavat Fırkasına katıldığı (Devlet 1999:135) ifade edilmiş olsa da; aşağıda vereceğimiz örnekler Difâi Fırkası'nın, artan baskılara rağmen gizlice faaliyetlerini devam ettirdiği kanısına ulaşmamızı sağlamaktadır.

Örneğin, I. Dünya Savaşı yıllarında Difâi Fırkası'nın mensupları Azerbaycan topraklarında varlıklarını hissettirmişlerdir. 14 Ocak 1915 tarihinde Miralay Ömer Nâci komutasındaki Türk kuvvetleri Tebriz'e girdiği zaman, Gence merkez olmak üzere Azerbaycan Türkleri büyük bir isyan çıkarmışlardır. Bu isyanda Ruslara ve Ermenilere karşı çarpışan unsurlar Difâi teşkilatına mensup kuvvetlerdi (Çay 1990:3). Yine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmeden kısa bir süre önce Gence'de bulunan Çar idaresini ve askeri kuvvetleri (119. ve 188. Rus alayları) Difâi Fırkası'nın silahlı kuvvetleri tarafından silahsızlandırılmıştır (Keykurun 1991:51). Bu örneklerde de görüldüğü üzere, Milli Azerbaycan ordusunun çekirdeğini Difâi Fırkası'nın kuvvetlerinin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. Y.A.HUS. 485/88. (17.M.1322 - 03 Nisan 1904)
BOA. Y.A.HUS. 489/34. (10. Ca.1323 - 13 Temmuz 1905)
BOA. Y.A.HUS. 496/51. (10.L.1323 - 07 Aralık 1905)
BOA. Y.A.HUS. 475-58. (28.R.1322 - 12 Temmuz 1904)
BOA. İ.HUS. 118/1322-R-127. (28.R.1322 - 12 Temmuz 1904)
BOA. A.MKT.MHM. 548-35. (19.C.1322 - 31 Ağustos 1904)
BOA. A.MKT.MHM. 549-14. (18.M.1323 - 25 Mart 1905)
BOA. Y.PRK. ASK. 229-35. (16.Ra.1323 - 21 Mayıs 1905)
BOA. Y.A.HUS. 500/6. (02.M.1323 - 09 Mart 1905)
BOA. Y.A.HUS. 500/52. (10.M.1323 - 17 Mart 1905)
BOA. BEO. 2757/206702. (14.Z.1323 - 06 Şubat 1905)
BOA. Y.A.HUS. 494-36. (12.Ş.1323 - 11 Ekim 1905)
BOA. A.MKT.MHM. 550-7. (29.L.1323 - 26 Aralık 1905)
BOA. Y.A.HUS. 497-23. (20.L.1323 - 18 Aralık 1905)
BOA. Y.A.HUS. 497-23. (24.L.1323 - 21 Aralık 1905)
BOA. Y.A.HUS. 509-55. (18.M.1325 - 03.03.1907)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),

- BCA. 30.18.1.2 84-81-8. (12.09.1938).
BCA. 30.18.1.2 85-95-20. (15.11.1938).

2. Gazeteler

- The New York Times, *Fatal Riot at Batum*, 12 Aralık 1904.
The New York Times, *Big Strike in the Caucasus*, 29 Aralık 1904.
The New York Times, *Truth About the Baku Massacres*, 10 Nisan 1905.
The New York Times, *Fierce Fighting in Shusa*, 4 Eylül 1905.
The New York Times, 6 Eylül 1905.
The New York Times, *Tatar - Armenian Peace*, 25 Eylül 1905.
The New York Times, *"Fierce War in Caucasus"*, 31 Temmuz 1906.

3. Kitap ve Makaleler

- ACAR, Kezban, "1905 Rus Devrimin Genel Bir Değerlendirmesi", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (Ayrı Basım), Cilt 13, Sayı 24, İstanbul 2008.
ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara 2000.
ATTAR, Aygün, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara 2005.

- , "Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi", *Bellekten*, LXXII, 263, Nisan 2008 Ankara.
- ÇAKMAK, M. Ali, *Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)*, G.Ü. S.B.E., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- ÇAY, M. Abdülhaluk, "1905-1907 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasi Kuruluşları", *Azerbaycan Türkleri*, Sayı 4, Temmuz 1990 Ankara.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999.
- Difâi - mübaşirlər partiyası*, <http://www.525ci.com> (14.07.2007)
- ELİYARLI, Süleyman, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", *Yeni Forum Dergisi*, Aralık 1991.
- İSMAYIL, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1997.
- KEYKURUN, Naki, "Difâi Fırkası'nın Doğuş Sebepleri", *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 2-3, Ankara 1960.
- , "Türk Ademi Merkeziet Fırkası'nın Faaliyeti ve Musavat Fırkasıyla Birleşmesi", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Ankara 1991.
- , *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları (1905-1920)*, Ankara 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Ankara 1999.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, "Rusya İhtilalinde Türkler", *Dergi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Münih 1957.
- , *Milli Azerbaycan Hareketi*, Yayına Hazırlayan Ahmet Karaca, Ankara 1991.
- MURAD, Zakir, "Gence Difâi Fırkasının Teşkili ve Faaliyetleri", <http://bizim-asr.mediz-az.com/arxiv>. (22.07.2007)
- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İstanbul 2000,
- SÜNBÜL, Tahir, *Azerbaycan Dosyası I*, Ankara 1990.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, çev. Nuray Mert, İstanbul 1988.
- UMUDOĞLU, Viladi, "Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe Karşı Mücadele I", Akt. Cengiz Yavan, *Türk Dünyası Araştırmaları D.*, Sayı 124, Şubat 2000.

EK

